

Lakatos Zoltán

Az elektív affinitás: a fogalmat övező homály okai és következményei a társadalomtudományokban

Értékszociológia: „népszerű tudomány”?

Közhelyszerű megállapítás, hogy a weberi életmű recepciójának befolyása messze meghaladja a tudományos publikációkat. A fejlett országok vezető közéleti–politikai lapjai rendszeresen közölnek olyan eszmefuttatásokat, amelyek adottnak tekintenek olyan összefüggéseket, amelyeket befolyásos iskolák Webernek szoktak tulajdonítani. Legnagyobb figyelmet a gazdasági fejlődés értékalapú magyarázatai kapnak, melyeknek akár prototípusa is lehetne a következő, a *New York Times* egyik vezető kommentátorától származó idézet.

1989. október 17-én egy 7-es erősségű földrengés érte a San Francisco-i Öböl környékét. Hatvanhárman haltak meg. Ezen a héten [2010 januárjában] Port-au-Prince mellől kiindulva egy nagy, ugyancsak 7-es erősségű földrengés rázta meg Haitit. A Vöröskereszt becslése szerint kb. 45-50 ezren haltak meg.

Ez a történet nem egy természeti katasztrófáról szól. Ez a történet a szegénységről szól. Rosszul felépített épületekről, nem megfelelő infrastruktúráról és borzalmas közszolgáltatásokról. [...] Szembe kell hát néznünk néhány kellemetlen igazsággal.

Először is, nem tudjuk, segélyekkel hogyan lehetséges visszaszorítani a szegénységet. Az elmúlt évtizedekben dollártrilliókat költöttek a fejlődő világ felzárkóztatására. Azokban az országokban (pl. Kínában), amelyek alig részesültek segélyben a gazdaság nagymértékben növekedett, a szegénység jelentősen visszaszorult. A segélyezett országokban viszont, mint pl. Haitin, semmi nem változott. [...]

Haiti és a Dominikai Köztársaság ugyanazon a szigeten található, természeti adottságaik azonosak. A két országot elválasztó határ mégis a világ egyik legszélsőségebb ellentétét jelképezi: erdők és haladás az egyik oldalon, erdőpusztulás, szegénység és halál a másikon. [...]

Haiti, hasonlóan a világ legszegényebb országainak többségéhez, *a haladást akadályozó kulturális hatások bonyolult hálójának fogja*. Az országban befolyásos voodoo vallás azt tanítja, hogy az élet szeszélyes, ezért előre tervezni értelmetlen. Erős a társadalmi bizalmatlanság, a felelősségtudat nem jellemző [...]

Az udvariasság azt kívánja, hogy mindannyian tartsuk tiszteletben mások kultúráját. Ugyanakkor *vannak kultúrák, amelyek jobban ellenállnak a fejlődésnek*, amint a mostani szörnyű tragédia súlyos következményei is bizonyítják.¹

Ez az idézet ugyan elég távolinak tűnik a tanulmány címében jelzett témától, és célunk korántsem közéleti diskurzusok értelmezése, a gondolatmenet mégis szorosan kapcsolódik mondanivalónkhoz. Témánk szempontjából két jelenség, a kultúra és a társadalmi–gazdasági fejlettség közötti kapcsolatnak van jelentősége. A publicista ezzel kapcsolatban fogalmaz meg egy erős tézist, ami így szól:

- A gazdasági fejlettség legfontosabb magyarázó tényezői a társadalmak kulturális örökségében (karakterében, értékeiben stb.) keresendők.
- Hiábavaló azt remélni, hogy az elmaradott országok szegénysége pusztán gazdasági segélycsomagokkal felszámolható. Először a kultúrájuknak kell megváltoznia, a kilábalás a szegénységből csak ezután, ennek folyományaként lehetséges.

Ha csupán publicisztikai fordulatokról lenne szó, hasonló újságcikkeknek semmi keresnivalójuk nem volna egy nehezen megragadható társadalomtudományi problémával foglalkozó dolgozatban. Ez a gondolatmenet azonban szinte változatlan formában köszön vissza vezető társadalomtudósok sokat idézett munkásságából, nagy presztízsű intézetek kutatási programjaiból. Itt jön a képbe Weber.

2000-ben *Culture Matters* címmel megjelent egy tanulmánykötet a Harvard Egyetem két vezető amerikai politikatudósa, Samuel Huntington és Lawrence Harrison szerkesztésében.² A kötet szerzői vezető nyugati politikatudósok, szociológusok és közgazdászok. Tanulmányaik a könyvvel azonos címet viselő, a Harvard által felkarolt kutatási projekt munkadokumentumai. Az azóta további publikációkat³ is eredményező projekt célja a gazdasági–társadalmi fejlődés kulturális aspektusainak kutatása, a résztvevő tudósok pedig egy-két kivételtől eltekintve nagyjából hasonló felfogással közelítenek ezekhez a kérdésekhez. A kutatási program keretében publikált tanulmányokból kirajzolódó elméleti alapok legfontosabb összetevője Max Weber szociológiája, azon belül is a protestáns etika és a kapitalizmus összefüggéseivel foglalkozó tézise. Amint azt a következő hivatkozások is igazolják, a szerzők Weber munkásságáról alkotott felfogása legalább annyira érdekes, mint a gazdasági és kulturális változók kapcsolatáról szóló saját fejtegetéseik.⁴

1 Brooks 2010. Fordítás és kiemelés: LZ.

2 Harrison–Huntington 2000.

3 Harrison–Kagan 2006.

4 A szövegek fordítása tőlem származik.

Samuel Huntington, Harvard Egyetem – az ő nevéhez fűződik többek között a „civilizációk összecsapása” tézis:⁵

Ghána és Dél-Korea gazdasági mutatóit a '90-es évek elején vizsgálva megdöbbentem, mennyire hasonló volt gazdaságuk fejlettsége az 1960-as évtized kezdetén. Egy főre jutó nemzeti jövedelmük, gazdaságszerkezetük (nyersanyagok, ipar és szolgáltatások tekintetében) nagyjából azonos volt; mindkét ország elsősorban nyersanyagokat exportált [...]. A két országnak folyósított gazdasági segélyek mértéke is hasonló volt. Harminc évvel később Dél-Korea ipari óriássá, a világ tizennegyedik legnagyobb gazdaságává vált, [...] egy főre eső jövedelme megközelíti Görögországét. Mindemellert demokratikus intézményei is kezdtek megszilárdulni. Semmi ehhez hasonló nem történt Ghánában, melynek egy főre jutó nemzeti jövedelme ekkorra a dél-koreai egyötöde volt. Mivel magyarázható ez a rendkívüli különbség? A kép persze összetett, én azonban úgy vélem, hogy a különbség elsősorban kulturális tényezőkkel magyarázható. A dél-koreaiak értékrendjében nagy hangsúlyt kapott a kemény munka, a tanulás, a szervezés és a fegyelem. A ghánaiaknak más értékeik voltak.⁶

Lawrence Harrison, Harvard:

Weber a kapitalizmus térnyerését alapvetően kulturális, a vallásban gyökerező tényezőkre vezette vissza. [...] Szingapúr, Hong Kong, és Taiwan fele a trópusi zónában található. Ezeknek az országoknak a japán csoda megismétlődéseként értékelhető sikere azt jelzi, hogy a konfucianizmus felülírja a földrajzi adottságokat. Ezt Dél-Korea, továbbá a trópusi Thaiföld, Indonézia és Malajzia kínai, illetve a szintén trópusi Peru és Brazília japán kisebbségének sikere is igazolja.⁷

David Landes,⁸ a történelem- és gazdaságtudományok professzora, Harvard:

Max Webernek igaza volt. Ha a gazdaságtörténet bármi tanulsággal szolgál, az az, hogy a fejlettségbeli különbségek szinte teljes egészében kulturális tényezőkre vezethetők vissza. [...] Japán és Németország II. világháború utáni rohamos gazdasági fejlődése kulturális tényezők figyelembe vételével előre megjósolható lett volna. [...] Íme Weber protestáns etikájának japán verziója.⁹

5 Huntington 1996.

6 Huntington 2000, 13. o.

7 Harrison 2000, xxi. és xxviii. o.

8 Landes *The Wealth and Poverty of Nations* címmel egy egész könyvet szentelt saját Weber-értelmezéséből kinőtt fejlődésmélettének. (Landes 1999.)

9 Landes 2000, 2., 3. és 10. o.

Michael Porter, a Harvard üzleti tudományok professzora, több kormányzat és nagyvállalat tanácsadója:

Miért jöhetnek létre és maradhatnak fenn nem produktív kultúrák? [...] A jóléthez vezető úttal kapcsolatos hiedelmek erősen befolyásolják az emberek viselkedését. Ezek a hiedelmek az attitűdökben és értékekben is megjelennek. A nem produktív kultúra gyökerei ezért gyakran nem annyira mélyen rögzült társadalmi karaktervonásokban, mint inkább a tudatlanságban és téves hiedelmekben keresendők.¹⁰

Mariano Grondona, argentin politikatudós, közíró és médiaértelmiségi:

Természetesen Max Weber volt az, aki felismerte hogy a kapitalizmus gyökerei a protestantizmusban, mindenekelőtt annak kálvinista változatában keresendők. [...] Latin Amerika 1980-as évekbeli gazdasági válsága a fejlődést gátló értékrendszer következménye.¹¹

Bassam Tibi, a Göttingeni Egyetem nemzetközi kapcsolatok professzora:

Az iszlám világnézet a szent szövegek olyan értelmezésére épül, amely nem kedvez a materiális célú elfoglaltságoknak, továbbá a fatalizmus melegágya. [...] A kapitalizmus vajon miért a protestantizmusból, és nem az iszlámból fejlődött ki? [...] Mindaddig nem várható fejlődés az iszlám világban, illetve az iszlám világ és a Nyugat kapcsolataiban, amíg nem következik be lényeges változás az iszlám társadalmak értékrendjében.¹²

E pár gondolatból már jól megragadható Weber protestáns etikájának egyik meghatározó értelmezése. Mielőtt azonban Weberrel foglalkoznánk, nézzünk még egy idézetet, ezúttal *Ronald Inglehart*tól, az egyik legkomolyabb értékutató, az 1980-as évek elejétől rendszeres adatfelvételekre épülő World Values Survey megalapítójától.¹³

A gazdasági, kulturális és politikai változások koherens mintázatokat követve együtt járnak – ebben nem volt vita a modernizációs teória két legismertebb képviselője, Marx és Weber között. Homlokegyenest mást gondoltak azonban a gazdasági, kulturális és politikai változások együtt járásának *okairól*. Marx és tanítványai számára az

10 Porter 2000, 15. és 23. o.

11 Grondona 2000, 47. o.

12 Tibi 2006, 248., 249. és 258. o.

13 Inglehart is publikált a Culture Matters program keretében, a fenti idézet azonban saját, 1997-ben *Modernization and Postmodernization* címmel megjelent könyvéből származik.

összefüggés abban áll, hogy a politikai/kulturális változások a gazdasági/technológiai fejlődés eredményei. Weber és tanítványai viszont a kultúrában látták a gazdasági és politikai változás mozgatórugóját.¹⁴

Egy nehezen értelmezhető fogalom

Hasonló megállapításokat még hosszan idézhetnénk a Weber írásaira, különösen Webernek a gazdasági fejlődés és az értékrendszer kapcsolatára vonatkozó téziseire hivatkozó munkákból. Ami ezeket tárgyuktól, módszereiktől és eredményeiktől függetlenül összeköti, az a Protestáns Etika-tézis (PE)¹⁵ oksági jellegű értelmezése, melyben az *ok* helyén a *kulturális*, az *okozat* helyén a *gazdasági* jelenségeket találjuk. A kapitalizmus, a kapitalista fejlődés tehát egy bizonyos értékrendszer „terméke” volna. A finomságokra érzékenyebb kommentárok esetleg hozzátesszik: „nem szándékolt” következménye, de a lényeg, a tételezett oksági kapcsolat ettől függetlenül ugyanaz.

A Protestáns Etika-tézis ismeretében azonban ez az értelmezés a legkevésbé sem egyértelmű, sőt kifejezetten meglepő. Még bonyolult szövegértelmezési gyakorlatok sem szükségesek, elég elővenni magukat a szövegeket. A PE két, eredetileg külön publikált tanulmánya közül az első szöveg, a „Luther hivatás-fogalma” címet viselő fejezet (1982-es kiadású) magyar fordításában a következőt találjuk:

A legkevésbé sem fogunk védelmezni olyan balga doktrinér tézist, mint például azt, hogy a „kapitalista szellem” [...] *csakis* a reformáció bizonyos hatásainak következtében *jöhetett* létre, vagy akár azt, hogy a kapitalizmus mint gazdasági rendszer, a reformáció terméke.¹⁶

Ez elég világos megfogalmazás, amihez Weber ugyanitt hozzátesszi, e nézet tarthatatlanságának legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy bizonyos kapitalista gazdálkodási formák már jóval a reformáció előtt megjelentek. Akkor vajon mi lehet az oka annak, hogy nagy presztízsű intézmények vezető professzorai – nem egy köztük nagy kutatási pénzke felett rendelkező egyszemélyes intézmény – olyan állításokat tulajdonítanak egy sokat hivatkozott klasszikusnak, amelyeket az soha nem tett?

14 Inglehart 1997, 14-15. o., fordítás: LZ. Saját kutatási eredményeinek értelmezésekor Inglehart megjegyzi, hogy a hiedelmek, a gazdaság és a politika „közötti kapcsolatok sem a gazdasági tényezők elsődlegességét állító marxi, sem a kulturális hatások elsődlegességét hangsúlyozó weberi leegyszerűsített oksággal nem jellemezhetők: a valóságban gazdaság és kultúra kölcsönösen hatnak egymásra” (im., 50. o., fordítás: LZ)

15 A Protestáns Etika-tézisre a továbbiakban a PE kezdőbetűkkel hivatkozom.

16 Weber 1982, 152. o., kiemelés: LZ.

Az első, kézenfekvő válasz az, hogy a nagy klasszikusokat csodálni, nem pedig olvasni szokás. Hasonló jelenséggel van dolgunk pl. a „láthatatlan kéz”-tézisnek az Adam Smith-kultusz által megeremtett, de Adam Smith életművéből nem következő értelmezési esetében is.¹⁷ Ennek kiegészítése a második, némi bourdieui cinizmust hordozó megállapítás. Ez emlékeztet a szimbolikus erőszak tézisének tanulságára: a tudományos diskurzusban sem az (sem csak az) számít, *mit* mondanak, hanem az, hogy *ki* mondja. A jelentős akadémiai tőke felett rendelkező professzorok akár felmentést is kaphatnak azoknak a műveknek az olvasása alól, amelyekre hivatkoznak. A szent szöveg attól szent, hogy nem kell (nem szabad) megérteni, a lényeg a kánon, pontosabban a kanonizáció. A harmadik válasz, hogy explicit fogalmazása ellenére a Protestáns etika szövege olyan levezetést tartalmaz, melynek logikája nemcsak a múlt századforduló tudományos közege számára volt nehezen emészthető, hanem egy évszázaddal később is az. Ennek a nehezen emészthető levezetésnek központi fogalma az „elektív affinitás”.

A kifejezést ugyanis magyar Weber-fordításokban hiába keresnénk. Tartalmát tekintve a koncepció a magyar szövegekben is felbukkan, de nem ezzel a jelöléssel. A fogalom értelmezésével párhuzamosan tehát azt is meg kell indokolnunk, miért ezt preferáljuk a magyar nyelven rendelkezésre álló, „bejáratott” fogalmakkal szemben. A fogalom Weber eredeti szövegében szereplő alakja *Wahlverwandtschaft*, azaz Wahl mint választás és Verwandtschaft mint rokonság (a Weber által használt értelemben „affinitás”). Megértéséhez vizsgáljuk meg eredeti kontextusban, melyet legjobban talán a Protestáns etikának az a szakasza szemléltet, ahonnan azt az idézetet vettem, melyben Weber előre óv tézisének internalista/idealista (félre)értelmezésétől. Kérdésünk az, hogyan értelmezendő az értékrendszer, illetve az értékrendszer által meghatározott életstílus és a gazdasági jelenségek közötti kapcsolat. Továbbra is a „Luther hivatás-fogalma” c. fejezetben, ugyanabban a bekezdésben vagyunk, mint az előző idézetnél:

Éppen e zűrzavar, egyfelől az anyagi alapok, szociális és politikai szervezeti formák, másfelől a reformáció kultúrkorszakainak szellemi tartalmai közötti kölcsönös hatások roppant zűrzavara miatt kell úgy eljárunk, hogy előbb azt vizsgáljuk meg: egyáltalán felismerhető-e, s milyen pontokon ismerhető fel határozott „rokonlelkűség” a vallásos hit és a hivatás-etika bizonyos formái között.¹⁸

A *Wahlverwandtschaft* magyar fordítása ebben a szövegben a „rokonlelkűség” – a szövegben idézőjelbe téve, ami talán a fogalom magyarításának nehézségeire is utal. A Protestáns etika (tudomásom szerint) legelső magyar fordítása, Vida Sándor 1923-ban a Franklin-Társulat által kiadott munkája ugyanezt a szakaszt így próbálja meg visszaadni:

17 Lásd pl. J. Galbraith (2009).

18 Weber 1982, 93. o.

[F]elismerhetők-e, s ha igen, mely pontokban bizonyos „fajrokonságok” a vallásos hitek s a hivatás etikájának némely formái között.¹⁹

A minket érdeklő fogalom itt is idézőjelben szerepel, nyilván ugyanazon okok miatt, mint a későbbi fordításban. Az eredeti kifejezést alaposan megvizsgálva azonban sem a „rokonlelkűség”, sem a „fajrokonság” nem tűnik alkalmas magyar fordításnak. Az eredetinek mindkettő csupán az egyik komponensét, a rokonságot, a *Verwandschaft*-ot ragadja meg.²⁰ Ahhoz, azonban, hogy pontosan értsük, miről van szó, valamit kezdenünk kell a másikkal, Wahl-lal, azaz a választással is.

Akik a Protestáns etikát a német mellett más nyelveken is olvasták, a magyar adaptációhoz hasonló nehézkes, de a német eredetit hűen visszaadó fordítással is találkozhattak. Három, általam ismert változatot emelek ki: egy franciát, és két angolt. Az először 1964-ben kiadott francia szövegben²¹ a vallásos hitek és hivatás-etika közötti „*affinités électives*”-ről van szó – ez a fogalom eredeti latin alakja. A két angol fordítás közül a legelső, az 1930-ban Talcott Parsons által készített változat²² a magyarhoz hasonló értelmezési problémákról tanúskodik, amennyiben a vallásos hit és a hivatás-etika közötti „*correlations*”-ről beszél. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a *Wahlverwandschaften* korrelációkként fordítása még a magyar rokonlelkűségnél/fajrokonságnál is messzebb áll az eredeti kifejezés értelmétől. A Peter Baehr és Gordon Wells által készített, 2002-es kiadású fordításban²³ ugyanezen a helyen már „*elective affinities*” szerepel, és az új változat fordítói külön tárgyalják a Parsons inadekvát terminusából fakadó nehézségeket. Nem mintha az angol nyelvű olvasóközönség először találkozott volna a fogalommal, ugyanis Hans Gerth és C. Wright Mills *From Max Weber: Essays in Sociology* címmel megjelent kötetükben²⁴ már utaltak arra, hogy „Weber központi fogalma, melyet az ideák és az érdekek közötti kapcsolat érzékeltetésére használ, az »elektív affinitás«”. A koncepció szempontjából legfontosabb angol változattól ez azonban egészen 2002-ig hiányzott.

De mi is az elektív affinitás? Miért annyira fontos ez a fogalom, hogy a fordításának ekkora jelentőséget tulajdonítsunk? A *Wahlverwandschaft* megjelenése a német nyelvben a XVIII. század derekára tehető. A Grimm fivérek német értelmező szótára szerint német

19 Weber 1923, 84. o.

20 A *Wahlverwandschaft* magyarítására tett további kísérletekkel kapcsolatban lásd még a *Világvallások gazdasági etikáját* (Weber 2007), amelyben Endreffy Zoltán fordításában megtalálható Weber Rachfahlnak írott második válaszána egy része. Ebben „egészen sajátos affinitást” találunk, lábjegyzetben a fogalom kémiai eredetének magyarázatával és hivatkozással Goethe regényére. A lábjegyzetben felbukkan a „választó rokonság” is.

21 Weber 1990.

22 Weber 2005.

23 Weber–Baehr–Wells 2002.

24 Gerth–Mills 1946.

alakja egy svéd vegyész, Torbern Bergman *De attractionibus electivis* címmel 1775-ben megjelent munkájának²⁵ pár évvel későbbi fordításában jelent meg először. Bergman a kémiai kötések és bomlási folyamatok témájában végzett munkássága révén vált ismertté, többek között tőle származik a kémiai reakcióik valaha készült legnagyobb affinitás-táblázata. A *Wahlverwandschaft* a fordító neologizmusa az „*attractio electiva*” német megfelelőjére.

A kémia a XVIII. század második felétől jelentős fejlődésen ment keresztül, eredményeinek tárgyalása a művelt polgári rétegek körében mindennapos volt. A *Wahlverwandschaft* elterjedése a hétköznapi nyelvben Goethe azonos című regényének köszönhető.²⁶ Goethe, aki tudományos eredményeire állítólag sokkal büszkébb volt, mint irodalmi munkásságára, a fogalmat az emberi kapcsolatok kialakulásának, illetve felbomlásának metaforájaként használta. Kémiai példázatokban és hasonlatokban bővelkedő regényének főszereplői között lejátszódó folyamatokból jól megragadható az „elektív affinitás” lényege. Eduard és Charlotte, a weimari arisztokrata pár mindaddig idilli házasságban él, amíg a házukban vendégként meg nem jelenik Ottilie, Charlotte unokahúga és a Kapitány, Eduard gyermekkori barátja. Azonnal vonzalom alakul ki előbb Eduard és Ottilie, majd Charlotte és a Kapitány között. Ennek a sorrendnek mind a regény cselekménye, mind a kémiai analógia szempontjából jelentősége van: a házaspár mint „vegyület” alkotóelemei, Eduard és Ottilie közötti köteléket az új „elem”, Ottilie megjelenése bontja fel; a Charlotte és a Kapitány közötti vonzalomra vagy „kötésre” csak ennek következtében kerül sor. Ezek a finomságok a különböző anyagok eltérő affinitását hivatottak ábrázolni: Eduard és Ottilie egymás iránti eredendő affinitása azt jelenti, hogy együttes jelenlétükkor szükségszerűen kötés jön létre közöttük, még akkor is, ha egyikük korábban más vegyületekben volt jelen. Egészen más jellegű a Charlotte és a Kapitány közötti affinitás, akik viszont csak „szabad állapotban” vonzódnak egymáshoz. Az Eduard és Ottilie között végbemenő reakció hiányában Charlotte és a Kapitány között nem jönne létre kötés.

Weber nem egy eszéjében, így pl. a Protestáns etikában is hivatkozik Goethére, akinek összes művét alaposan ismerte. A Weber-kutatók egyetértének abban, hogy a *Wahlverwandschaft* fogalmát Weber a német íróóriástól vette.²⁷ Az elektív affinitás szociológiai értelmezéseiről folytatott vita az utóbbi években nyert lendületet,²⁸ ennek köszönhetően a téma kutatása az anekdotikus megközelítéseken túllépve episztemológiai fókusszal bővült. Az egyik legfrissebb, a *Sociological Theory*-ban Andrew McKinnon által közölt tanulmány²⁹ egyenesen azt állítja, hogy a weberi szociológia legfontosabb fogalmáról van szó.

25 Bergman 1785.

26 Magyar fordításának címe „Vonzások és választások” (Goethe 1983).

27 Radkau 2009.

28 Lásd pl. Howe 1978, Thomas 1985, Löwy 2004, Chalcraft 2005, de Paula 2005, Runciman 2005, Treviño 2005, Carrier 2010 és McKinnon 2010.

29 McKinnon 2010.

Aki ismeri Goethe regényét, vagy akár az általánosságok szintjén tisztában van a kémiai affinitás lényegével, annak valószínűleg világos az elektív affinitás fogalmának Weber szociológiájában betöltött analitikus funkciója. Igaz, a Protestáns etikától eltekintve további támpontokban nem bővelkednek Weber írásai: noha a *Gazdaság és társadalom* több szakaszában is felbukkan, Weber soha nem definiálta pontosan, legfeljebb implikálta, mit értett rajta. Sajátos, hogy a fogalom talán legrészletesebb kifejtését kevésbé ismert szövegeiben, mindegyiknél a Protestáns etika-esszétet követő viták részeként publikálta. Ezek közül négyet, pontosabban kétszer kettőt emelek ki: az 1907 és 1910 között Karl Fischer,³⁰ illetve Felix Rachfahl³¹ részére a PE-tézis vitája részeként írt (vitapartnerenként két-két) választát.³²

A Fischer,³³ illetve Rachfahl³⁴ által megfogalmazott PE-kritikák közös vonása, hogy Weber tézisének mindketten idealista megközelítésnek tartják, amely a gazdasági folyamatokat eszmék következményeként ábrázolja. (Ebben megegyeznek a bevezetőben idézett kortárs tudósokkal, abban viszont különböznek tőlük, hogy ezt az általuk kiolvasott okságot félrevezetőnek tartják.) Miközben válaszaiban Weber vehemensen tiltakozik a hasonló torzítások, „belemagyarázások” ellen, a Protestáns etikát alkotó két tanulmány szövegénél jóval részletesebben körüljárja az elektív affinitás fogalmát. Amellett, hogy ismételten hangsúlyozza: a protestáns etika és a kapitalizmus szelleme közötti kapcsolat kizárólag a módszeres életvezetés hatását elemezve érthető meg, a hangsúlyt a kapitalista gazdálkodási formák és a metodikus életvezetés, életstílus közötti *megfelelésre* (*Adäquananz*) – ha úgy tetszik: korrespondenciára³⁵ – helyezi. Hosszan érvel amellett, hogy az, amit a két tényező közötti megfelelésként, elektív affinitásként ír le, *a legkevésbé sem jelent ok-okozati kapcsolatot*: sem abban az értelemben, hogy a kapitalista gazdálkodás következne az eszmei hatásokból, sem a fordított okság értelmében. Fischer további kötekedésére válaszul még azt is megjegyzi indulatosan, hogy tézisének idealista olvasata ugyanannyit ér, mint egy esetleges materialista olvasat – egyben valószínűsíti, hogy a jövőben egyesek éppen materialista szemléletet fognak neki tulajdonítani. Nem tévedett: a legbefolyásosabb materialista olvasat Anthony Giddens,³⁶ a Weberről

30 Weber 1907, 1908.

31 Weber 1910a, 1910b.

32 Mind a négy választát az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*-ban publikálta. A vitát részletesen elemzi Chalcraft és Harrington a négy Weber-tanulmány teljes szövegét és a két vitapartner kritikájának összefoglalóját tartalmazó munkájukban (Chalcraft–Harrington 2001).

33 Fischer 1907, 1908.

34 Rachfahl 1909, 1910.

35 Szándékosan használom Bourdieu egyik kedvenc fogalmát. Bourdieu főművében (Bourdieu 1979) az életstílusok mint esztétikai orientációk és a társadalmi osztályok közötti kapcsolatokat elemezve rendszeresen korrespondenciáról beszél, ami elméletileg pontosabb fogalom, a jelenség statisztikai elemzése szempontjából pedig adekvátabb módszerre utal, mint a korreláció. A vizsgált jelenségeket az előbbi alacsony mérési szintű (nominális), az utóbbi magas mérési szintű (ordinális) változókként értelmezi. A korrespondencia ebben a megközelítésben nominális kategóriák – Bourdieu-nél esztétikai orientációk vs. osztályok, Webernél életstílusok vs. gazdálkodási formák – egymás iránti affinitásaként is értelmezhető.

36 Giddens 1970.

monográfiát író Frank Parkin³⁷ vagy az elektív affinitást angol nyelvű Weber-monográfiában elsőként említő Gerth és Mills munkáiban található. Ebben a megközelítésben az elektív affinitás nem több, mint az ideák érdekekre vonatkoztatásának weberi terminológiája.

Rachfahlnak írt válaszában Weber úgy fogalmaz, hogy az „aszketikus protestantizmus [a hivatástudat megteremtésével] létrehozott egy, a kapitalizmusnak [a kapitalizmus belső logikájának] megfelelő »leket«”.³⁸ Később arról beszél, hogy a forma (a kapitalista gazdálkodás reformáció előtti formái) és a szellem (a hivatástudat és az aszketikus protestantizmus kapcsolatából született kapitalista mentalitás) elektív affinitásának eredményként jött létre az az új minőség, amelyet modern kapitalizmusként ismerünk. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a protestáns etika mint szellem és a kapitalizmus mint forma egymástól függetlenül is előfordulhatnak. Nem kevésbé fontos szempont, hogy ez a szellemtől különálló történelmi „forma” nem azonos a modern kapitalizmussal. A középkori Velencében, Genovában, Firenzében kapitalista gazdálkodási formát találunk a kapitalizmus szelleme nélkül; Benjamin Franklin példájával pedig azt illusztrálja, hogy a kapitalizmus szelleme kapitalista gazdálkodási forma nélkül is létezhet. Kölcsönhatásba csak a modern kapitalizmus „vegyületét” alkotva kerülnek egymással.

A kémiai hasonlat, továbbá Webernek a PE-tézis opponenseivel folytatott vitáinak ismeretében világos kell legyen, miben áll az elektív affinitás lényege. Először is nem hasonlóságról van szó, sokkal inkább egyfajta „szimpátiáról”, „vonzásról”. Akárcsak a kémiai reakcióban résztvevő elemek esetében: ahhoz, hogy két elem összekapcsolódjon, nem szükséges, hogy hasonlóak legyenek. Elég, ha valamilyen immanens logikának engedelmességgel kiegészítik egymást. Másodsor: a vonzás logikájából adódóan az alkotóelemek között *értelmetlen kauzalitásról beszélni*. A vízmolekulát sem az oxigén, sem a hidrogén nem „okozza”, noha mindkettő annak alkotórésze. Harmadsor: a reakció eredményeként létrejött képződmény (pl. a molekula) *tulajdonságai nem vezethetők vissza* az alkotóelemek (pl. az atomok) tulajdonságaira. Ez a szintén természettudományos vonatkozású emergencia-fogalom lényege.^{39, 40} (A durkheimi áthallás magától értetődő.)

McKinnon szerint a Weber által csak indirekt módon meghatározott elektív affinitás két „szociokémiai” reakciót takar. Az első a *hivatás-etika és egyes protestáns csoportok aszkézise* közötti elektív affinitás kiváltotta kölcsönhatás. Ennek eredménye a *kapitalista szellem* a maga emergens, azaz sem a hivatás-etikára, sem a protestáns aszkézisre nem visszavezethető tulajdonságaival. A második reakcióra a *kapitalizmus szelleme* és a reformációt megelőzően is létező *kapitalista gazdálkodási* formák elektív affinitása kö-

37 Parkin 1983.

38 Weber 1910a, 73. o.

39 Az emergencia problémáját általános tudományfilozófiai megközelítésben tárgyalva Schroder úgy fogalmaz, hogy az „egész [szerkezet] valamely emergens tulajdonsága és az alkotórészek tulajdonságai között nincs magyarázó kapcsolat”. (Schroder 1998.)

40 A kémiai emergencia-fogalomról lásd Luisi 2002.

vetkeztében kerül sor, ebből jön létre a *modern kapitalizmus* „vegyülete”. Miután ez a magyarázó séma sem az idealista, sem a materialista nézőponttal nem összeegyeztethető, a meghatározó Weber-interpretációk jelentős része téves, tudományos értelemben irreleváns. Weber soha nem állította, hogy a protestáns etika „okozza” a kapitalizmust.

Politökonómiai funkció

Tekintsük át ismét az elektív affinitás fogalmának – egyúttal a Protestáns Etika-tézis lényegének – elhanyagolását magyarázó tényezőket, feltéve a kérdést: nem hagytunk-e ki valamit? A „klasszikusokat nem szokás olvasni”, illetve a „tudományos autoritás gyakran azt mond, amit akar” olcsó magyarázatain túl a téves értelmezések legfontosabb tényezőjeként a kevésbé ismert episztemológiai hátteret azonosítottuk. Az utóbbival kapcsolatos félreértések legvalószínűbb magyarázata, hogy az empirikus társadalomtudomány – komoly elméletörténeti előzmények ellenére – mindmáig nem tud mit kezdeni a „klasszikus” oksági logikába (láncolatba) nem illeszkedő emergenciac-logikával. Van azonban egy negyedik tényező, amit hiba lenne figyelmen kívül hagyni. Ez a politökonómiai funkció.

A weberi tézisek internalista/idealista félreértelmezésének tudós képviselői között nagy számban találunk a politikai/gazdasági elitekkel lazább vagy szorosabb kapcsolatban álló ideológusokat. Egy részüktől a közvetlen politikai szerepvállalás sem idegen, amint azt az elitben otthonosan mozgó tudós archetípusának, Samuel Huntingtonnak munkássága is bizonyítja. Huntington már jóval az elmúlt évtized amerikai külpolitikáját meghatározó Clash of Civilizations tézisének publikálását megelőzően (a demokrata Jimmy Carter elnöksége idején) fehér házi tanácsadó volt. A hetvenes években a francia szociológus Michel Crozier-val együtt közreműködött a Council on Foreign Relations-t⁴¹ irányító (és a Bilderberg-csoportot⁴² is megszervező) David Rockefeller által alapított, a fejlett Nyugat és Japán üzleti és politikai vezetőinek fórumaként szolgáló Trilaterális Bizottságban.

A Trilaterális Bizottság munkáját elemzésekkel támogató, Crozier, Huntington, valamint a japán Jōji Watanuki által írt, *The Crisis of Democracy* címet viselő tanulmánykötet⁴³ a fejlődéelmélet bevezetőben hivatkozott internalista iskolái és az elitcsoportok közötti kapcsolat értékes dokumentuma. A könyv írásakor – a hetvenes évek közepén, túl az első olajválságon, a vietnami háborún és a hatvanas évek ifjúsági lázadásán – a

41 A Council on Foreign Relations külpolitikai stratégiaalkotással foglalkozó, az Egyesült Államok politikai elitjének külpolitikai vitaklubjaként funkcionáló nonprofit szervezet, ma divatos kifejezéssel „think tank”. Legismertebb kiadványa a *Foreign Affairs* külpolitikai szakfolyóirat.

42 Nemzetközi befolyású politikusok, üzletemberek és közéleti személyiségek informális fóruma, melynek éves találkozóit a nyilvánosság teljes kizárásával tartják.

43 Crozier–Huntington–Watanuki 1975.

fejlett Nyugat a II. világháborút követő első gazdasági recesszió korszakát éli. A címben hivatkozott „demokrácia válsága” a szerzők értelmezésében azt jelenti, hogy olyan társadalmi csoportok – feketék, fiatalok, munkanélküliek, nők stb. – akik hagyományosan nem szóltak bele a politikai napirend alakításába, a hatvanas évektől mind nagyobb befolyást elérve fogalmazzák meg érdekeiket. Ezek az úgynevezett „speciális érdekek” a politikába nagyobb beleszólást követelve megnehezítik, nemritkán ellehetetlenítik a kormányzást és kikezdi a „közérdeket”. A közérdek pedig a nemzetközi hatalmi egyensúlyt garantáló gazdasági–politikai mechanizmusokat szem előtt tartó, megfelelően képzett elitek hatékony kormányzása. (Huntington nosztalgiával emlegeti azt az időszakot, amikor „Truman képes volt az országot pár Wall Street-i bankárral és jogással együtt irányítani”.⁴⁴)

A Huntington által a hetvenes években először a Nyugat vonatkozásában megfogalmazott probléma tehát abban áll, hogy olyan elemek, rétegek, szubkultúrák stb. is egyre inkább bele tudnak szólni a politikába, amelyeknek – normális körülmények között – nem szabadna. És azért nem szabadna, mert nem rendelkeznek a józan döntésekhez szükséges kultúrával. Impulzívak, nem elég racionálisak, képtelenek átlátni és elfogadni a „gazdasági törvényszerűségeket”. Szociális jogokat, újraelosztást követelnek, azaz „speciális” érdekeket promotálnak. (A gazdasági elit által megfogalmazott követelések nem minősülnek speciális érdekeknek.) Ezt a destruktív kultúrát sajnálatosan felkarolja a média, tovább mélyítve a Nyugat kulturális válságát, súlyosbítva a kormányzatok tehetetlenségét. A demokrácia válsága tehát az elitek hatalmi monopóliumainak meggyengülése, Huntington szavaival a „túl sok demokrácia” (113. o.). A diagnózis elméleti alapja, hogy a társadalmi–gazdasági fejlettség elsődleges magyarázó változói kulturális tényezők (elsősorban az egyének értékrendje), ezért a gazdaságilag fejlettebb társadalmak – miként egyazon társadalmon belül a gazdaságilag sikeresebb rétegek – egyúttal fejlettebb, értékeesebb kultúrájúak. A nyugati demokráciák hetvenes évekre beköszöntő „válsága” és a harmadik világ elmaradottságából következő problémák tehát rokon jelenségek volnának: az elmaradott kultúrájú rétegek, ha akarataukat szabadon érvényesíthetik, a társadalmi rendet veszélyeztetik.⁴⁵ Ezt a folyamatot kihívásként értelmezve Crozier, Huntington és Watanuki ez elitek határozott cselekvésére tesz javaslatot, akár a szabadságjogok szűkítése árán.⁴⁶

Érdemes hangsúlyozni, hogy ez a tézis nem köthető a politikai jobboldalhoz: vezető képviselői között semmivel sem találunk kevesebb, a liberálisokhoz vagy a baloldalhoz sorolt értelmiségit, mint jobboldalit. A fejlett társadalmak gazdasági és politikai elitjé-

44 Huntington 1996, 98. o.

45 Huntington Clash of Civilizations tézise iránt nem véletlenül 2001. szeptember 11-ét követően nőtt meg a kereslet.

46 Pl. felvetik a média adminisztratív megrendszabályozásának lehetőségét. (Crozier–Huntington–Watanuki 1975, 182. o.)

nek jobb- vagy baloldali affinitástól függetlenül domináns felfogásáról van szó. A tanulmány elején hivatkozott társadalomtudósok között persze találunk jobboldaliakat is: pl. a Harvard Egyetem *Culture Matters* programjában részt vevő, magát weberiánusnak tartó argentin Mariano Grondona a hetvenes években tanácsadóként segítette az argentin demokratikus rendszert megdőntő Videla tábornok katonai diktatúráját, máig nagyra tartja Augusto Pinochet teljesítményét, és esszéi sorozatában sajnálkozik azon, hogy a felvilágosult eliteknek nem sikerült a latin-amerikai társadalmak retrográd értékrendszerének modernizációja. Ez a fajta markáns politikai elkötelezettség inkább kivétel – a kulturalista felfogás azonban képviselőinek bal- vagy jobboldali affinitásától függetlenül viszonylag egységes.

A gazdasági fejlettség kulturális meghatározottságának tézisére a politikai/gazdasági elit részéről továbbra is jelentős, sőt növekvő kereslet tapasztalható. A kitüntetett figyelem egyik magyarázata a közgazdaságtan meghatározó áramlatainak hangsúlyváltása. A társadalmak értékrendszerét a (neo)klasszikus közgazdaságtan hagyományosan elhanyagolja, esetleg exogén változóként kezeli – pontosabban, kizárja az elemzésből. Az emberi viselkedést a hasznosságmaximalizálás egydimenziós motivációs összetevőjéből vezeti le, melyet társadalmi/kulturális közegtől függetlenül állandónak tekint, ezért legtöbbször még a mérésével sem bajlódik. Az utóbbi évtizedekben azonban a közgazdaságtanban is felismerték az értékek kutatásának jelentőségét, és ez a felismerés gyakran internalista nézőpontot képviselő publikációkat eredményez.⁴⁷ Ez utóbbiak kedvező politikai klímára találnak az állami ellátórendszerek, közszolgáltatások reformkonceptióit kezdeményezők körében, akik a szociális szolgáltatások szűkítését indokolva maguk is gyakran hívják segítségül a gazdasági siker, versenyképesség, növekedés stb. internalista magyarázatait.

47 A tézis egyik legfrissebb és nagy publicitást kapott kifejtését az amerikai jegybank elnöki tisztségét 1987 és 2006 között betöltő Alan Greenspan *The Age of Turbulence* címmel publikált memoárkötetete (Greenspan 2008) tartalmazza. Greenspan oksági összefüggésekre vonatkozó fejtegetései ún. „kulturális” és gazdasági tényezők korrelációira épülnek. Adatainak forrása a politikai stratégiai tanácsadással és lobbizással foglalkozó Heritage Foundation, amely a kultúrát olyan változókkal operacionalizálja, mint a tulajdonjogok állami garanciái, a vállalkozásalapítás egyszerűsége, munkáltatók és munkavállalók jogai, az ország nyitottsága a nemzetközi kereskedelemre, a korrupció mértéke, stb. Az ezekből a mutatókból kiszámított index (az „Economic Freedom Score”) – melyet Greenspan egy társadalom kultúrájának (!) proxy változójaként értelmez – erősen korrelál az egy főre eső nemzeti jövedelemmel. Greenspan e tautologikus statisztikai „levezetésre” hivatkozva jelenti ki, hogy a társadalmak gazdasági fejlettségének különbségei kulturális okokra vezethetők vissza – az ő értelmezésében a szegény társadalmak elmaradottabb kultúráját bizonyítva. (Lásd részletesen: Greenspan 2008, 271-282. o.)

Bár a kétváltozós módszerek alkalmatlansága oksági összefüggések vizsgálatára a téma kutatóinak körén kívül is nyilvánvaló, hasonló elemzések a kulturalista felfogás akadémiai képviselőinek iskolateremtő munkáiban is felbukkannak. Huntington például a muzulmán többségű társadalmak „erőszakos konfliktusok iránti vonzalmát” az „iszlám” vs. „egyéb” kategóriába sorolt országok etnopolitikai konfliktusait és az ezer lakosra eső katonák számát tartalmazó kétváltozós keresztábrák alapján tekinti bizonyítottnak (Huntington 1996, 257-258. o.).

Összefoglalás

Tanulmányomban nem foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy a gazdasági jelenségeket elsősorban kulturális „bemeneti változók” okozataként értelmező internalista fejlődésméletek hogyan állják az empirikus tesztek próbáját. Ennél sokkal szerényebb céljaim voltak. Egyrészt igyekeztem bemutatni, hogy Weber sem a modern kapitalizmus kialakulásának elemzésében, sem általában a gazdasági jelenségek magyarázatában nem képviselt internalista elméletet – amit többek között az is bizonyít, hogy Protestáns Etika-tézisének mind idealista, mind materialista interpretációi ellen küzdött. Másrészt az episztemológiai előzményeket tárgyalva hangsúlyoztam, hogy az elektív affinitás fogalma által jelölt magyarázó modell nem értelmezhető az egymással kölcsönhatásba kerülő változók oksági, „A okozza B-t” sémájú kapcsolataként. Az emergencia nemcsak új minőséget, hanem az új minőséget megtestesítő komplex szerkezetek egyedi *alkotóelemei és e szerkezetek* (pl. a kapitalizmus szelleme és a modern kapitalizmus) *közötti* kauzalitás hiányát is jelenti. A Weberre hivatkozó internalista fejlődésméletek kritikája ezen a ponton ütközik a legnagyobb nehézségekbe, ugyanis a XX. század második felének társadalomtudománya mintha továbbra sem tudna mit kezdeni az emergencia-szemlélettel.⁴⁸ Holott – ahogy az elektív affinitás utóbbi években publikált értelmezései rámutatnak – valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy *Weber munkásságának mindmáig kiaknázatlan empirikus potenciáljáról van szó.*

Miközben kétségtelen, hogy Weber *Wahlverwandtschaft* címkével jelölt gondolatai anynyira eredetiek, hogy száz évvel később is „nehezen jönnek át”, arról sem feledkezhetünk meg, hogy az internalista értelmezésnek jól megragadható politökonómiai funkciója van. Ezért a weberi tézisek internalista félértelmezésének egyik legfontosabb magyarázó tényezőjeként végül elitcsoportok legitimációs szükségleteit azonosítottam.⁴⁹ Az erre a felfogásra épülő társadalom- és gazdaságtudományi befolyása belátható időn belül valószínűleg éppen emiatt nőni fog. Egyvalamit azonban biztonsággal kijelenthetünk: ezek a munkák Weberre legfeljebb tetszetős címkéként, semmint valóságos szellemi elődként hivatkozhatnak.

48 A Weber-tézis internalista értelmezésének, mindenekelőtt a *gazdasági növekedés* kulturális meghatározottságát képviselő iskolák kritikájából nem következik a gazdasági folyamatok és a kulturális jelenségek közötti *összefüggés* tagadása. A kritika az internalista iskolák által tételezett okság *irányára* összpontosít. A gazdasági növekedés alulról vezéreltségének, organikus jellegének cáfolata az institucionalista közgazdaságtan egyik kiemelt területe, mindenekelőtt Thorstein Veblen (Veblen 2005, 2007) és John Kenneth Galbraith (Galbraith 1984, 2007) munkásságában. A témában elérhető legfrissebb publikációk közül az egyik legjelentősebb a Galbraith-nek a technológiai innovációk katonai alkalmazás-vezéreltségéről és közpénzekből finanszírozottságáról írt elemzéseivel kapcsolódó Vernon Ruttan (Ruttan 2006) munkája. Ruttan empirikus elemzésekkel bizonyítja, hogy az Egyesült Államok gazdasági növekedésének egyetlen szignifikáns magyarázó tényezője a hadiipari fejlesztés, konkrétan a hadiipari piaci versenytől elzárt közegében, közpénzből hosszú innovációs ciklusokban kifejlesztett technológiák polgári/kereskedelmi alkalmazásba kerülése (*spinoff*).

49 Az elitek legitimációs szükséglete és bizonyos tudományos tézisek „mutációi” közötti vonzalom is értelmezhető egyfajta elektív affinitásként.

Hivatkozások

- Bergman, Torbern 1785. *A Dissertation on Elective Attractions*. Edinburgh: Printed for J. Murray.
- Bourdieu, Pierre 1979. *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Brooks, David 2010. „The Underlying Tragedy.” *The New York Times*: 2010. 01. 15.
- Carrier, David 2010. „Elective Affinities and Their Philosophy.” *History and Theory* 49(1): 139-146.
- Chalcraft, David J. 2005. „Reading Weber’s Patterns of Response to Critics of The Protestant Ethic: Some »Affinities« in and between Replies to Felix Rachfahl and Werner Sombart.” *Journal of Classical Sociology* 5(1): 31-51.
- Chalcraft, David J. – Harrington, Austin (szerk.) 2001. *The Protestant ethic debate: Max Weber’s replies to his critics, 1907-1910*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Crozier, Michel – Huntington, Samuel P. – Watanuki Jôji 1975. *The Crisis of Democracy: Report on The Governability of Democracies to The Trilateral Commission*. New York: New York University Press.
- Fischer, H. Karl 1907. „Kritische Beiträge zu Professor Max Webers Abhandlung »Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus«.” In J. Winckelmann (szerk.) *Max Weber: Die protestantische Ethik II: Kritiken und Antikritiken*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Fischer, H. Karl 1908. „Protestantische Ethik und »Geist des Kapitalismus«: Replik auf Herrn Professor Max Webers Gegenkritik.” In J. Winckelmann (szerk.) *Max Weber: Die protestantische Ethik II: Kritiken und Antikritiken*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Galbraith, James 2009. *The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*. New York: Simon & Schuster.
- Galbraith, John Kenneth 1984. *The Affluent Society*. New York: New American Library.
- Galbraith, John Kenneth 2007. *The New Industrial State*. New Jersey: Princeton University Press.
- Gerth, Hans Heinrich – Mills, Charles Wright 1946. *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Giddens, Anthony 1970. „Marx, Weber and the Development of Capitalism.” *Sociology* 4(3): 289-310.
- Goethe, Johann Wolfgang von 1983. „Vonzások és választások.” In *Szépítőzai művek*, Budapest: Európa Könyvkiadó. p. 133-391
- Greenspan, Alan 2008. *The Age of Turbulence: Adventures in a New World*. London: Penguin Books.
- Grondona, Mariano 2000. „A Cultural Typology of Economic Development.” In Lawrence E. Harrison – Samuel P. Huntington (szerk.) *Culture matters: how values shape human progress*. New York: Basic Books, p. 44-55.
- Harrison, Lawrence E. – Huntington, Samuel P. (szerk.) 2000. *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York: Basic Books.

- Harrison, Lawrence E. 2000. „Why Culture Matters.” In Harrison–Huntington 2000, p. xvii–xxxiv.
- Harrison, Lawrence E. – Kagan, Jerome (szerk.) 2006. *Developing Cultures: Essays on Cultural Change*. New York: Routledge.
- Howe, Richard Herbert 1978. „Max Weber’s Elective Affinities: Sociology Within the Bounds of Pure Reason.” *The American Journal of Sociology* 84(2): 366–385.
- Huntington, Samuel P. 2000. „Cultures Count.” In Harrison–Huntington 2000, p. xiii–xvi.
- Huntington, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World order*. New York: Simon & Shuster.
- Inglehart, Ronald 1997. *Modernization and Postmodernization*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Landes, David S. 2000. „Culture Makes Almost All the Difference.” In Harrison–Huntington 2000, p. 2–13.
- Landes, David S. 1999. *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor*. New York: W.W. Norton & Company.
- Luisi, Pier Luigi 2002. „Emergence in Chemistry: Chemistry as the Embodiment of Emergence.” *Foundations of Chemistry* 4(3): 183–200.
- Löwy, Michael 2004. „Le concept d’affinité élective chez Max Weber.” *Archives de sciences sociales des religions* (127): 93–103.
- McKinnon, Andrew M. 2010. „Elective Affinities of the Protestant Ethic: Weber and the Chemistry of Capitalism.” *Sociological Theory* 28(1): 108–126.
- Parkin, Frank 1983. *Max Weber*. London: Routledge.
- Paula, João Antônio de 2005. „Elective affinities and economic thought: 1870–1914 (Afinidades eletivas e pensamento econômico: 1870–1914).” *Kriterion* 46(111): 70–90.
- Porter, Michael E 2000. „Attitudes, Values, Beliefs, and the Microeconomics of Prosperity.” In Harrison–Huntington 2000, p. 14–28.
- Rachfahl, Felix 1909. „Kalvinismus und Kapitalismus.” In J. Winckelmann (szerk.) 1978. *Max Weber: Die protestantische Ethik II: Kritiken und Antikritiken*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Rachfahl, Felix 1910. „Nochmals Kalvinismus und Kapitalismus.” In J. Winckelmann (szerk.) 1978. *Max Weber: Die protestantische Ethik II: Kritiken und Antikritiken*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Radkau, Joachim 2009. *Max Weber: A Biography*. Cambridge: Polity.
- Runciman, W. G. 2005. „Not Elective but Selective Affinities.” *Journal of Classical Sociology* 5(2): 175–187.
- Ruttan, Vernon W. 2006. *Is War Necessary for Economic Growth? Military Procurement and Technology Development*. New York: Oxford University Press.
- Schroder, Jurgen 1998. „Emergence: Non-Deducibility or Downwards Causation?” *The Philosophical Quarterly* 48(193): 433–452.
- Thomas, J. J. R. 1985. „Ideology and Elective Affinity.” *Sociology* 19(1): 39–54.

- Tibi, Bassam 2006. „Cultural Change in Islamic Civilization.” In Harrison–Kagan 2006, p. 245-260.
- Treviño, A. Javier 2005. „Parsons’s Action-System Requisite Model and Weber’s Elective Affinity: A Convergence of Convenience.” *Journal of Classical Sociology* 5(3): 319-348.
- Veblen, Thorstein 2005. *The Theory of Business Enterprise*. New York: Cosimo, Inc.
- Veblen, Thorstein 2007. *The Theory of the Leisure Class*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Weber, Max 1907. „Weber’s First Reply to Karl Fischer, 1907.” In David J. Chalcraft – Austin Harrington (szerk.) 2001. *The Protestant Ethic Debate. Max Weber’s Replies to his Critics, 1907–1910*, Liverpool: Liverpool University Press, p. 31-38.
- Weber, Max 1908. „Weber’s Second Reply to Karl Fischer, 1908.” In David J. Chalcraft – Austin Harrington (szerk.) 2001. *The Protestant Ethic Debate. Max Weber’s Replies to his Critics, 1907–1910*, Liverpool: Liverpool University Press, p. 43-51.
- Weber, Max 1910a. „Weber’s First Reply to Felix Rachfahl, 1910.” In David J. Chalcraft – Austin Harrington (szerk.) 2001. *The Protestant Ethic Debate. Max Weber’s Replies to his Critics, 1907–1910*, Liverpool: Liverpool University Press, p. 61-85.
- Weber, Max 1910b. „Weber’s Second Reply to Felix Rachfahl, 1910.” In David J. Chalcraft – Austin Harrington (szerk.) 2001. *The Protestant Ethic Debate. Max Weber’s Replies to his Critics, 1907–1910*, Liverpool: Liverpool University Press, p. 93-132.
- Weber, Max 1923. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Franklin Társulat.
- Weber, Max 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max 1990. *L’éthique protestante et l’esprit du capitalisme*. Plon.
- Weber, Max 2005. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London/New York: Routledge.
- Weber, Max 2007. *Világvallások gazdasági etikája (Vallásszociológiai tanulmányok)*. Budapest: Gondolat/ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Weber, Max – Baehr, Peter R. – Wells, Gordon C. 2002. *The Protestant Ethic and the „Spirit” of Capitalism and Other Writings*. New York: Penguin Classics.